

İSLÂHU'İ-MANTİK

(إصلاح المنطق)

İbnü's-Sikkît'in

(ö. 244/858)

kelimelerin farklı

ve hatalı kullanımlarını ele aldığı

lugata dair eseri.

Daha çok bu eseriyle üne kavuştuğu için bazı kaynaklarda "sâhibü İslâhi'l-man-tık" diye anılan müellif eserine mukaddime yazmamıştır. Ancak muhtevastından çeşitli dil hatalarını düzeltmek amacıyla yazıldığı anlaşılmaktadır. İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-kâtib*'ine mukaddimesinin uzunluğu sebebiyle "kitapsız mukaddime", *İslâhu'l-man-tık*'a da "mukaddimesiz kitap" denilmiştir (İbn Hallikân, V, 442).

İbnü's-Sikkît, iki kısma ve 112 bölüme ayırdığı eserinde çeşitli vezinde ve yapıdaki kelimelerle vezinleri aynı, mânaları farklı veya mânaları aynı vezinleri farklı kelimelere yer vermiştir. İletli ve sahih kelimelerle hemzeli, hemzesiz ve şeddeli kelimeleri incelerken halkın bu kelimelerdeki yanlışlarına dikkat çekmiştir. Bu arada lehçe farkları üzerinde de durmuş, fasih konuşan bedevilerden nakillerde bulunmuş ve kendisinden önceki dilcilerin yanlış diye kaydettikleri bazı hususlara itiraz etmiştir. Müellif, halk dilinde kullanılan kelime ve ifadelerle de temas etmekle birlikte daha çok fasih kelimelere yer vermiştir. Ayrıca sesleri ve mahreçleri yakın kelimelerle fonetik ve semantik değişim ve dönüşümler üzerinde durmuştur. Sarf konusunda da bilgi veren İbnü's-Sikkît istikak kurallarından, çeşitli vezinler ve sayılarla ilgili kurallardan, bazı atasözlerinin izahı ile ism-i mevsûl, semâî müennesler ve sadece olumsuz şekilde kullanılan ifadelerden, tesniyelerden ve özel isimlerin tesniyelerinden de bahsetmiş, eserin sonunda "fuale" veznindeki sıfat ve isimler hakkında bilgi vermiştir.

İslâhu'l-man-tık Ezherî'nin *Tehzîbü'l-luga'sı*, İbn Sîde'nin *el-Muḥaṣṣa'sı*, İbn Fâris'in *Mu'cemü mekâyisi'l-luga'sı*, Feyyûmî'nin *el-Mişbâhu'l-münir'i*, Zebîdî'nin *Tâcü'l-ürûs'u*, Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin *Faṣlû'l-makâl'i*, Süyûtî'nin *el-Müzahir'i* ve Abdülkâdir el-Bağdâdî'nin *Hizânetü'l-edeb'i* gibi temel eserlerin başlıca kaynakları arasında yer alır. İbn Kuteybe *Edebü'l-kâtib*'inde, İbnü's-Sikkît'in bu eseriyle *el-Elfâz*'ındaki metodu takip etmiş, bu iki eserdeki bölümlerin büyük bir kısmını kitabına almış, an-

cak İbnü's-Sikkît'in adını anmamıştır. Müellifin çağdaşı olan veya daha sonra yetişen dil ve edebiyat âlimleri *İslâhu'l-man-tık*'tan övgüyle söz etmişlerdir. Müberred, Bağdatlılar'ın eserleri arasında İbnü's-Sikkît'in bu eserinden daha iyisini görmediğini söylemiş (Kemâleddin el-Enbârî, s. 179), bazı âlimler de Bağdat köprüsünden *İslâhu'l-man-tık* gibisinin geçmediğini ifade ederek bu görüşü paylaşmışlardır (İbn Hallikân, VI, 400).

Günümüze Ebû Muhammed Kâsım b. Muhammed b. Beşşâr el-Enbârî rivayetiyle gelen *İslâhu'l-man-tık*, 372 (982) yılında Ebû'l-Kâsım Ahmed b. Hasan'ın Ahmed b. Fâris'e birkaç defa okuduğu bir nüshası esas alınarak Ahmed Muhammed Şâkir ve Abdüsselâm Muhammed Hârûn tarafından neşredilmiş (Kahire 1949, 1956, 1970, 1987), bu neşirdeki hatalara ilişkin olarak Muhammed Sâlih et-Tikrîti bir tenkit yazmıştır (bk. bibl.).

Eser üzerinde şerh, tehzîb ve ihtisar türü çalışmalar yapılmıştır. Bunların en önemlilerinden biri Hatîb et-Tebrîzî'nin *Tehzîbü İslâhi'l-man-tık* adlı eseridir. Tebrîzî mukaddimesinde, *İslâhu'l-man-tık*'ın hacminin küçüklüğüne rağmen önemli bilgiler ihtiva etmesi sebebiyle büyük ilgiye mazhar olduğunu görünce eserde bulunan gereksiz tekrarları çıkarıp örnek beyitlerdeki hataları düzeltmek ve bazı güç tarafları açıklamak üzere eserini yazdığını belirtmektedir (Hatîb et-Tebrîzî, neşredeninin girişi, I, 41). Tebrîzî'nin bu eseri Bedreddin Na'sânî (Kahire 1913), Muhammed Zekî ve Sâlih Ali Bek tarafından kısmen (Kahire 1913), Fevzî Abdülazîz Mes'ûd tarafından tam olarak iki cilt halinde (Kahire 1986-87) neşredilmiştir. Eser için bir tehzîb ve ihtisar çalışması da Vezîr Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Ali el-Mağribî tarafından yapılmış, kitaptaki karışık lugat malzemesi isim ve fiil kalıplarıyla diğer hususlar (leff) olmak üzere üç bölüme toplanmıştır. *el-Müneḥḥal muḥtaşaru İslâhi'l-man-tık* adıyla Cemâl Talebe tarafından yayımlanan (bk. bibl.) bu eserle ilgili olarak Ebû'l-Alâ el-Maarrî *Risâletü'l-iğrîd'i* yazmıştır (bk. DİA, X, 290). Diğer bir çalışma da Yûsuf b. Hasan es-Sirâfî'nin *Şerḥu ebyâti İslâhi'l-man-tık* adlı kitabıdır (nşr. Yâsîn Muhammed Sevvâs, Dübey 1992). Ebû'l-Bekâ el-Ukberî, *el-Meşûfû'l-mu'lem fi tertibi'l-İslâḥ 'alâ hurûfi'l-mu'cem* adıyla yaptığı çalışmada (nşr. Yâsîn Muhammed Sevvâs, Mekke 1403/1983) *İslâhu'l-man-tık*'ı alfabetik olarak tertip etmiş, farklı yerlerde bulunan bilgileri bir

araya getirmiş, tekrarları çıkarıp karmaşık noktaları izah etmiş ve bazı eksiklikleri tamamlamıştır. Buna benzer bir çalışma da Muhammed Hasan Bükâî tarafından gerçekleştirilmiştir (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü's-Sikkît, *İslâhu'l-man-tık* (nşr. Ahmed M. Şâkir-Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1970, ayrıca bk. neşredeninin girişi, s. 9-15; Sîrâfî, *Şerḥu ebyâti İslâhi'l-man-tık* (nşr. Yâsîn M. es-Sevvâs), Dübey 1992, neşredeninin girişi, s. 5-8; Vezîr el-Mağribî, *el-Müneḥḥal muḥtaşaru İslâhi'l-man-tık* (nşr. Cemâl Talebe), Beyrut 1415/1998, neşredeninin girişi, s. b, 29-35; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 273-274; Kemâleddin el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'* (nşr. M. Ebû'l-Fazl), Kahire 1386/1967, s. 178-180; Ebû'l-Bekâ el-Ukberî, *el-Meşûfû'l-mu'lem* (nşr. Yâsîn M. es-Sevvâs), Mekke 1403/1983, neşredeninin girişi, I, 5-9; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 442; VI, 395-401; Hatîb et-Tebrîzî, *Tehzîbü İslâhi'l-man-tık* (nşr. Fevzî Abdülazîz Mes'ûd), Kahire 1987, neşredeninin girişi, I, 18-20, 41-42; *Keşfü'z-zunûn*, I, 108; Abdülazîz el-Meymenî, *İkildü'l-Hizâne*, Lahor 1927, s. 8-9; Brockelmann, *GAL*, II, 206; Ramazan Abdüttevâb, "İslâhu'l-man-tık", *Tİ*, VIII-IX, 7-18; C. Zeydân, *Âdâb*, I, 424; *Ma'a'l-mektebe*, s. 294-295; Muhammed Hasan Bükâî, *Tertîbü İslâhi'l-man-tık*, Tahran 1412, s. h-y; A. Ahmedali, "Zaid b. Rifâ'a and his Abridgement of Ibn as-Sikkît's *İslâḥ al-man-tık*", *ZDMG*, XC (1936), s. 201-208; Muhammed Sâlih et-Tikrîti, "İbnü's-Sîrâfî ve Kırâbü İslâhi'l-man-tık", *MMlir*, XXXV (1984), s. 3; Sahbân Halîfât, "Ebû'l-Alâ el-Maarrî", *DİA*, X, 290.

NASUHİ ÜNAL KARAARSLAN

İSMET

(bk. İSMET).

İSPARTA

Akdeniz bölgesinde şehir
ve bu şehrin merkez olduğu il.

Göller yöresi denen kesimde Akdağ'ın kuzey eteğinde, şehirle aynı adı taşıyan ovanın güneybatı ucunda, denizden yaklaşık 1024 m. yükseklikte yer almaktadır. İç Anadolu'dan Akdeniz'e inen güzergâhta önemli bir merkez olarak ortaya çıkan şehrin asıl gelişmesi Selçuklu hâkimiyeti sonrasına rastlar. Isparta adının nereden geldiği tartışmalıdır. Antik kaynaklarda görülen Baris / Bareos adlı şehrin burada bulunduğu ileri sürülmüştür. Bazı araştırmacılar, bu adın Sanskritçe varî (su) kelimesiyle ilgili olabileceği üzerinde dururlar. Bir kısmı ise buraya Hitit veya Lidya dilinde Barida dendiğini, zamanla Greklerin bu kelimenin başına eis / is ekini getirerek "Barida'ya" anlamında eis Barida adıyla andıklarını, daha sonra bunun Sa-

barda veya Isbarda / Isparta şekline dönüştüğünü belirtirler. E. Honigman, Ramsay'ın verdiği bilgilerden hareketle buranın antik Baris şehriyle ilgisi olmadığını, önce küçük bir kale iken sonradan geç Bizans devrinde sivil iskâna açılan Saporda adlı bir kasaba olabileceğini, bunun da Barida ile ilgisinin bulunduğunu ifade etmektedir (*Byzantion*, XIV [1939], s. 655). Bir başka kayıttaki ise "eis Barida" görüşü reddedilerek buranın tarihçi Polybios'un bahsettiği Saporda ile aynı yer olduğu ve bu adın Luwi dilinde "güzel-kutlu akarsu" anlamına gelen Swarda'ya dayandığı iddia edilir (Umar, s. 155, 751-753). Anadolu Selçuklu tarihi kaynaklarından İbn Bîbî'nin *el-Evâmîrü'l-âlâ'iyye* adlı eserinde (s. 76) geçen Saparta'nın (سپرتة) burayı ifade etmek üzere kullanılıp kullanılmadığı tereddüt uyandırmışsa da bu kelime, söz konusu eserin muhtasar Türkçe tercümesinde açık olarak Isparta (اسپرتة) şeklinde yazılmıştır (*Tevârih-i Âl-i Selcûk*, III, 62). VIII. (XIV.) yüzyıl Arap seyyahlarından İbn Fazlullah el-Ömerî'nin *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emşâr* adlı eserinin sözlü kaynağı, Hamîd-ili ile ilgili şehirler arasında sadece Yalvaç, Karaağaç ve Eğridir'i zikreder. Buna karşılık İbn Battûta'nın burayı Sebarte veya Sabarta (سپرتة) adıyla anması (*Seyahatnâme*, I, 315) Saporda ile uygunluk gösterir. Bu ad zamanla Türkler arasında Isparta haline gelmiştir. Bedreddin el-Aynî, "bilâd-ı Germiyan"dan olduğunu söylediği şehrin Eğridir ile Denizli arasında Hamîd'de bulunduğunu belirtip İsbarta (اسبرتا) tarzında yazar (Dağlıoğlu, VII/84-86 [1941], s. 1170). İlk Osmanlı kaynaklarından Neşrî'nin eserinde burası İsparda (اسپرده) şeklinde kaydedilmiş (*Cihannümâ*, I, 209), tahrir defterlerinde ise Isparta, Isbarta (اسپارتة) imlâsıyla yazılmıştır.

Tarih. Şehrin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğuna dair herhangi bir bilgi yoktur. Ayrıca bugünkü bulunduğu yerde antik döneme ait iskân izine rastlanmamıştır. Bununla birlikte Isparta bölgesinin (Pisidia) tarihinin 10.000 yıl öncesine gittiği ve bu yörede Arzawa Konfederasyonu'nun etkili olduğu, bunların dağılmasıyla Hitit hâkimiyetinin başladığı belirtilir (m.ö. II. binyıl). Frigya ve Lidyalılar'ın idaresi altına giren yörede, bu sonuncuların hâkimiyeti devresinde milâttan önce VI. yüzyılda Baris adlı şehrin ortaya çıktığı ileri sürülür. Milâttan önce 546'da Persler'in Lidya'yı yenilgiye uğratmasından sonra Pisidia bölgesinde milâttan önce 334'te İskender'in, ardından

Selefkiler'in, milâttan önce 190'dan itibaren de Romalılar'ın hâkimiyeti kuruldu. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra Doğu Roma toprakları içinde kalan bölgeye ilk Arap akınlarının Emevîler döneminde başladığı rivayet edilir. Bölgeyi ne derecede etkilediği kesin olarak bilinmeyen 713'teki akının ardından 771'de yeniden Abbâsî kuvvetlerinin hücumlarına uğradığı, hatta geçici bir süre Isparta'nın da ele geçirildiği belirtilmekteyse de o döneme ait kaynaklar bu bilgileri doğrulamamaktadır. Ayrıca mahallî tarihçilerce, Isparta'nın Sülû Bey mahallesindeki İgci sokakta bulunan ve bugün müzeye kaldırılmış olan bir çeşme (Yılan-kıran) kitâbesindeki kayda dayanılarak şehrin 429 (1038), hatta 209 (824) yıllarında müslümanların elinde bulunduğu iddia edilmektedir. Bu bilgiler kitâbenin tarihinin hatalı olarak okunmasından kaynaklanmıştır (Böcüzâde Süleyman Sâmî, s. 12-13). Öte yandan kitâbedeki tarihin 529 (1135) olması gerektiği, diğer bir Farsça kitâbede ise 925 (1519) tarihinin bulunduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla kitâbedeki şüpheli ve karışık tarihlerden yola çıkarak Arap ve Türk fetihlerinin ne zaman gerçekleştiğine dair bir hükme varmak güçtür. Bununla birlikte tarihçi İbn Bîbî'nin bir kaydına göre, "Mağrib denizi sahillerinde" büyük kalelerden biri olan şehir III. Kılıcarslan zamanında 1204'te zaptedilmiştir (*el-Evâmîrü'l-âlâ'iyye*, s. 76). Ancak İbn Bîbî'nin verdiği bilgi yeni tartışmalara yol açmış, bazı araştırmacılar onun Isparta'yı değil deniz kenarındaki bir başka şehri, muhtemelen Patara'yı kastettiğini, Barida'nın daha önce Türkler'in eline geçmiş olduğunu yazmışlardır. Osman Turan ise I. Gıyâseddin Keyhusrev'in Uluborlu'da melik olarak askerleriyle 1196'da Menderes havzasına kadar ilerlediği bilgisinden hareketle Isparta'nın daha önceleri zaptedilmiş, ancak III. Haçlı Seferi veya kardeşler mücadelesi sırasında yeniden elden çıkmış olabileceğini, İbn Bîbî'nin kaydının daha sonra şehrin yeniden fethiyle ilgili bulunduğunu, dolayısıyla Uluborlu, Eğridir ve Atabey'e nisbetle Isparta'da kesin hâkimiyetin geç bir tarihte sağlandığını belirtir (*Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s. 265-267).

Anadolu Selçuklu idaresinin Moğol istilâlarıyla sarsılmasından sonra ortaya çıkan Türkmen beyliklerinden biri olan Hamidoğulları XIII. yüzyıl sonlarından itibaren Isparta ve yöresinde hâkimiyet kurular. Ancak Isparta'nın bu sıralardaki

durumu ve Hamidoğulları'nca hangi tarihte nasıl zaptedildiği bilinmemektedir. Feleküddin Dünder Bey zamanında (1301-1326) Isparta'nın küçük bir kale durumunda bulunduğu tahmin edilebilir. Bu dönemde Moğol valileri ve Hamidoğulları arasındaki mücadelelerden Isparta'nın da etkilendiği düşünülebilir. İlhanlı Valisi Demirtaş'ın Eğridir üzerine yürümesi, Dünder Bey'in Isparta-Burdur yoluyla Antalya'ya çekilmesi ve burada öldürülmesinden sonra Isparta Eğridir yöresi doğrudan İlhanlılar'ın hükmü altına girdi. Fakat bu uzun sürmedi. Demirtaş'ın Mısır'a kaçışının ardından Hamidoğulları bölgeyi yeniden ele geçirdiler (1326). Bundan sonra Hamidoğulları ile Karamanlılar'ın çekişmelerine sahne olan Isparta'nın I. Murad devrinde ilginç bir şekilde Osmanlılar'a verildiği rivayet edilir.

İlk Osmanlı kroniklerine göre, I. Murad'ın oğlu Yıldırım Bayezid'in düğününe davet edilen Hamidoğlu Kemâleddin Hüseyin Bey çeşitli hediyeler göndermiş, bu arada Murad'ın teklifiyle ülkesinin bir kısım topraklarını Osmanlılar'a satmıştır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya göre 1374'te gerçekleşen bu satış sonucunda Osmanlı hâkimiyetine giren Hamîd-ili kasabalarının altı parça olduğu, bunlar arasında Isparta'nın da bulunduğu söz konusu kaynaklarda belirtilir. Âşıkpaşazâde'nin *Târih*'inin Âlî Bey tarafından neşredilen nüshasında Osmanlılar'a satılan yerler Akşehir, Beyşehir, Seydişehir ve Karaağaç olarak yazılı iken (s. 59), Atsız tarafından yayımlanan nüshada bunlara Yalvaç ve Isparta'nın da eklenmiş olduğu görülmektedir (s. 131). Neşrî de yine bu sonuncu nüshadaki bilgilere benzer şekilde altı kasabayı ismen zikredip bunlar arasında Isparta'yı da sayar. Âşıkpaşazâde bu olayın 783'te, Neşrî ise 783 ile 784 (1381-1382) arasında gerçekleştiğini yazar. XVI. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinden Hadîdî satılan şehirleri beş parça olarak belirtip Isparta'yı saymaz (*Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 98). Hoca Sâdeddin Efendi ise Isparta'nın adını verirken Akşehir'i dışarıda tutar (*Tâcû't-tevârih*, I, 98). Söz konusu bilgiler tahlil edildiğinde Isparta ve Yalvaç gibi Hamidoğulları'nın eski topraklarının Osmanlılar'a satılması akla yakın gelmemektedir. Âşıkpaşazâde'nin ilk zikrettiği dört şehrin Hamîd-ili'nin asıl kasabaları olmadığı dikkate alınırsa Isparta'nın bu satış sonucu Osmanlılar'a bırakılmadığı anlaşılar. Bu hadise aslında Karamanoğulları ile Hamidoğulları arasında Eşrefoğulları toprakları üzerindeki çekişmenin bir yansı-

masıdır. Akşehir, Beyşehir, Seydişehir, Karamağaç, Eşrefoğulları'nın 1326'dan sonra parçalanması sonucu Hamidoğulları'nın idaresine giren ve dolayısıyla Karamanoğulları ile ihtilâflı olan yerlerdir. Hüseyin Bey buraları Osmanlılar'a vermekle Karamanoğulları'na karşı güçlü bir müttefik olmuş, bir bakıma Osmanlılar ile Karamanlılar'ı karşı karşıya getirmiştir. I. Murad, Karamanoğulları ile yaptığı mücadele sırasında 1386'da Eğridir'e hâkim olunca Osmanlı himayesine giren Hüseyin Bey Isparta merkez olmak üzere Burdur, Uluborlu bölgesinde bir süre daha hâkimiyetini devam ettirdi. Dolayısıyla Isparta muhtemelen onun 1391'de ölümünden sonra kesin olarak Osmanlı idaresi altına girdi. Yıldırım Bayezid babasının sağlığında Hamidoğulları'ndan intikal eden yerlerde idarecilikte bulunmuştu (Neşrî, I, 241).

Timur'un Anadolu harekâtı Isparta bölgesini de etkiledi. Timur'un ordularının geri dönüşü sırasında Uluborlu ve Eğridir işgal edilip tahribata uğramakla birlikte (1403) Isparta'nın bu olaydan etkilenip etkilenmediğine dair herhangi bir bilgi yoktur. Onun bu bölgeden ayrılmasından sonra muhtemelen Karamanoğulları yöreyi ellerine geçirdiler. Bu sırada Isparta'nın kimin elinde kaldığı ve durumu belli değildir. Çelebi Mehmed'in Karamanlılar ile mücadeleleri sırasında buranın Osmanlı idaresine geçtiği düşünülebilirse de kati hâkimiyetin II. Murad döneminde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu devirde Isparta'nın ilk Osmanlı idarecisi olarak Kutlu Bey'den söz edilir. Uzunçarşılı, onun I. Murad devri ümerâsından olup Kosova Savaşı sırasında Hamidoğulları'ndan alınan Isparta'ya subaşı olarak tayin edildiğini yazar. Bu bilginin sıhhati çağdaş kaynaklarla doğrulanamamakla birlikte Kutlu Bey'e ait 833 (1429) tarihli bir vakfiyede kendisinden "emîrû'l-ümerâ" şeklinde söz edilmesi onun II. Murad devrinde Isparta'da bulunduğunu ortaya koymaktadır. Kutlu Bey buradaki Selçuklu eseri ulucamii (1299) yeniden yaptırmıştır. Neşrî, Karamanoğulları ile yapılan Frenk yazısı savaşını anlatırken Kutlu Bey'i Eğridir subaşı olarak tanıtır (*Cihannümâ*, I, 225) ve onun Kosova Savaşı sırasında I. Murad tarafından Anadolu muhafazasında bırakılan beş emîrden biri olduğunu yazar. Dolayısıyla I. Murad devrinden beri aralıklarla Eğridir ve Isparta'da idarecilik yaptığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı idaresinin kurulmasından sonra XVI. yüzyıla kadar Isparta'da önemli bir

hadise cereyan etmedi. Ancak II. Mehmed zamanında Karamanoğulları beyliğine son verilene kadar, hatta ondan sonra da Karamanlılar'a bağlı aşiretlerle olan mücadele sırasında burası bir kale olarak askerî önem kazanmıştı. XVI. yüzyıl başlarında bölgeyi tesiri altına alan Şahkulu ayaklanmasının Isparta'yı ne şekilde etkilediği hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte bu isyanla ilgili bir raporda Şahkulu yandaşlarının Teke yöresinden Hamîd-ili'ne çıkıp Gölhisar'ı, Burdur'u yağmaladıkları ve oradan Isparta ve Eğridir'e doğru yürüdükleri belirtilmektedir (Uluçay, VI/9 [1954], s. 67). Bunların Isparta'ya girip girmedikleri ise bilinmemektedir. 10 Mayıs 1556'daki büyük depremden etkilendiği anlaşılan Isparta yöresi, XVI. yüzyılın ikincisi yarısından itibaren suhte / medreseli olaylarına sahne oldu. Ayrıca buna bağlı eşkıyalık hareketleri de giderek arttı. Özellikle Uluborlu, Yalvaç, Beyşehir suhtelerin merkezleri durumundaydı. XVI. yüzyılın sonlarına doğru bu defa Celâli isyanları bölgeyi etkisi altına aldı. Büyük Celâli reislerinin ve gruplarının dolaştığı ve üslendiği yerlerden biri haline geldi. Ahmed Kethüdâ adlı bir kişi burayı 1015'ten (1606) önce yağmamıştı. Özellikle Burdur yakınlarındaki bir vadide (Girme / Kremna) bulunan mağaralarda 200 kadar eşkiyanın toplandığı ve Burdur, Isparta, Keçi- borlu, Ağlasun yöresinde eşkıyalıkta bulunduğu, bunların ve Beğtemir adlı bir başka eşkiya reisinin Teke sancağı mutasarrıfı Mehmed Paşa tarafından dağıtıldığı anlaşılmaktadır (16 Ramazan 1017/24 Aralık 1608; BA, KK, Ahkâm, nr. 71, s. 42). Özellikle XVII. yüzyıl ortalarında Karahaydaroğlu Mehmed ve Katircioğlu adlı Celâli reisleri bu yörede faaliyet göstermişlerdi. Haydaroğlu Uluborlu, Isparta, Afyon havalisinde hükümet kuvvetlerini oldukça uğraştırmış, Afyon'u bastıktan sonra Isparta'ya yönelmiş; Isparta sancak beyi Hacısınanpaşazâde Mehmed Paşa'nın mütesellimi olan Abaza Hasan Ağa (Paşa), Isparta önlerine gelip şehre saldırmamak için halktan 3000 kuruş isteyen ve para tedariki amacıyla şehir ileri gelenlerince bir süre oyalanan Haydaroğlu üzerine âni bir baskın yaparak onu yakalamıştı (1648). Onunla birlikte hareket eden ve daha sonra af dileyerek kendisine Beyşehir sancağı verilen ve çeşitli devlet hizmetlerinde bulunup Girit savaşları sırasında şehid düşen Katircioğlu da (Mehmed Paşa) Isparta yöresindendi.

XVII. yüzyılda karışıklıklar bir süre daha devam etti. XVIII. yüzyılda Isparta deprem, su baskınları gibi tabii afetlerle karşı karşıya kaldı. Yüzyılın ortalarından itibaren güçlü âyan aileleri şehrin ve civarının idaresinde söz sahibi oldular. Çelik Mehmed Paşa zaman zaman Isparta'da oturarak buranın imarına da çalıştı. 1780'de Gölçük Boğazı'ndan gelen sel Tekke ve Yayla mahallelerinde tahribata yol açtı. Çelik Mehmed Paşa'nın ahfadından Said Paşa'nın idareciliği esnasında annesi Tacılı Hatun, Dere mahallesine bir kanal yaptırarak sel baskınlarına karşı burayı korumaya çalıştı. II. Mahmud döneminde merkezî idareyi güçlendirme çabaları içerisinde diğer yerlerde olduğu gibi Isparta'da da güçlü mahallî hânedanların idarî yetkileri sınırlandırıldı. 1813'te Isparta'ya tayin edilen Vezir Mustafa Paşa ci-vardaki bazı mahallî güçleri ortadan kaldırdı, bazılarını da uzaklaştırdı. Mehmed Emin Vahid Paşa döneminde 1814'te Isparta çarşısı tamamen yandı, geride bir tek bedesten kaldı. 1831'de Nizâm-ı Cedîd Alayı şehre gelerek 1834'e kadar burada kaldı. Daha önce 1830'da çıkan veba salgını gerek şehirde gerekse çevrede yüzlerce kişinin ölümüne sebep oldu; 1837'ye kadar aralıklarla sürdü. 1841'de Isparta mutasarrıfı Celâleddin Paşa'nın sert idarî tedbirleri huzursuzluğa ve şehir ileri gelenlerinin tepkisine yol açtı. Tanzimat Fermanı'nın ilânı halk tarafından olumsuz karşılandı. Bor ve Sandıklı müftüleri bu fermanın aleyhinde bulundular ve tepkilerin artmasında rol oynadılar. Hatta 1848'de Isparta çayından gelen ve Tabakhâne, Fazlullah, İskender mahallelerini tahrip eden sel ile 1850'de birkaç yüz dükkânın ve evin yanmasına sebep olan yangın, kılık kıyafet değişikliğine karşı ilâhî bir ceza olarak yorumlandı ve halk arasında oluşan tepkileri daha da arttırdı. 1871'de Isparta'ya sürgüne gönderilen Hüseyin Avni Paşa'yı karşılamaya giden askerlerin şehirden ayrılmasını fırsat bilen 400 kadar mahkûm ayaklandıysa da bu isyan kısa sürede bastırıldı; fakat halk üzerinde olumsuz etkilere yol açtı. Bundan sonra şehirde 1914'e kadar önemli bir hadise olmadı. Ancak bu yılın ekiminde meydana gelen şiddetli deprem Burdur'un yanı sıra Isparta'da da etkili oldu; birçok ev yıkıldı, 500 kişi yıkıntılar altında kaldı.

Millî Mücadele yıllarında işgale uğramamasına rağmen Isparta en hareketli bölgelerden biri haline geldi. I. Dünya Savaşı'nın sıkıntılarını yaşayan şehir halkı,

savaş sonunda bir taraftan Anadolu'nun batı kesiminin Yunan, diğer taraftan güneyden İtalyan işgalleri sebebiyle büyük bir endişe içine düştü. Yunanlılar'ın İzmir'i işgalinden biraz önce 8 Mayıs 1919'da Şehzade Abdürrahim Efendi başkanlığındaki bir heyet Isparta'ya geldi; halka nasihatte bulundu, dertleri dinlendi. İzmir'in işgalinin öğrenilmesi üzerine bunun Isparta'ya kadar uzanacağı şâyiaları yayıldı. Halk muhtemel bir işgale karşı teşkilâtlanmaya çalıştı. 20 Haziran 1919'da Isparta Hükümet Konağı önünde büyük bir miting yapıldı. Antalya'yı işgal eden İtalyanlar'ın Burdur istikametinde harekete geçtiklerinin öğrenilmesi üzerine İtalyan hükümeti protesto edildi. İtalyan birlikleri 28 Haziran'da Burdur'u işgal ettiler ve 15 Ağustos'ta bir bölük askerle Isparta'ya yöneldiler. Buna karşı Isparta'da gönüllü alayları direniş için tedbir aldı. İtalyanlar'ın halkın silâhlarını teslim teklifi reddedildi ve işgale karşı direnileceği bildirildi. Halkın silâhlı ve kararlı oluşu üzerine İtalyanlar ertesi günü geri çekildiler ve faaliyetlerini Antalya yöresinde yoğunlaştırdılar. Bu arada Kuvâ-yi Milliye teşkilâtının Isparta şubesi kurulmuş, bu çerçeve içinde Yunanlılar'a karşı Ege bölgesindeki direnişin önemli simalarından olan Demirci Mehmed Efe 5 Aralık 1919'da Isparta'ya gelmiş ve törenlerle karşılanmıştı. Ankara'da millî hükümetin kurulması, Yunanlılar'ın hızla iç kesimlere doğru ilerlemeleri üzerine şehir ileri gelenlerinin bir kısmı İtalya himayesine sığınması, bir kısmı ise savunma hattı oluşturulması görüşünü ileri sürdü ve ikinci görüş benimsendi. Ancak Demirci Mehmed Efe ile yörenin önde gelenleri arasında bazı anlaşmazlıklar çıktı. Demirci'nin başına buyruk hareket etmesi ve yöredeki tahakkümü halkın şikâyetlerine yol açtı. 1920'de Isparta'ya sevk edilen Miralay Refet Bey (Bele) idaresindeki millî kuvvetler şehre geldiler; Demirci Efe bunların baskınından kurtularak geri çekildi. Isparta'nın emniyeti yeniden sağlanmış oldu (Böcüzâde Süleyman Sâmî, s. 371-372). 9 Ekim 1921'de çıkan yangında 160 kadar dükkân yandı. 18 Ekim'de Burdur tarafından gelen bir İtalyan uçağı şehri bombaladıysa da herhangi bir kayıp verilmedi. Cumhuriyet'in ilânından sonra Isparta bir il merkezi olma özelliğini sürdürdü.

Sosyal ve Ekonomik Yapı. Bizans döneminde küçük bir kale olan Isparta'nın kasaba haline gelişi muhtemelen Anadolu Selçukluları zamanında gerçekleşmiş-

tir. Nitekim burada Selçuklu eseri bir ulucaminin bulunduğu ve sonradan Kutlu Bey tarafından yeniden inşa edildiği bilinmektedir. Ayrıca İbn Bibî'nin kaydettiğine göre Selçuklular'ın fethi sırasında burası son derece müstahkem bir kale durumundaydı. Şehrin bir başka erken tarihli önemli tasviri İbn Battûta tarafından yapılmıştır. Ona göre kalesi yüksek bir dağın üzerinde bulunan kasabanın güzel çarşıları vardı (*Seyahatnâme*, I, 315). Bundan hareketle Hamidoğulları döneminde kale dışında sivil iskânın oluştuğu ve bu kesimin gelişmiş bulunduğu söylenebilir.

Isparta, önemli bir liman şehri olan Antalya'ya inen yolların üzerinde yer aldığından XIV. yüzyıldan itibaren giderek büyümeye başladı. Bu gelişmesini Osmanlı hâkimiyeti altında da sürdürdü. 1478 tarihli olduğu kabul edilen tahrir defterinde burası mahalleleriyle birlikte değil timar hisselerine bölünmüş bir tarzda toplu şekilde kaydedilmişti. Burada sekiz hisse halinde nüfus verilmiştir. Defterde toplam 497 erkek nüfusun üçü tam çift, üçü yarım çift sahibi, 296'sı evli (bennâk), üçü bekâr (mücerret), on yedisini muaf olarak belirtilmiştir. Hepsini müslüman olan bu nüfusun dışında kırk yedi kadar da hristiyan bulunuyordu. Dolayısıyla bu dönemde ahalisinin şehirli statüsünden çok tarım ağırlıklı bir özellik gösterdiği söylenebilir. Geniş ölçüde fiilî bir ziraata dayalı meşguliyetin ve buna bağlı ekonomik faaliyetin zenaat kollarını etkileyip etkilemediği belirlenememekle birlikte söz konusu ayırımın daha ziyade timar sisteminin uygulanma şeklinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. XV. yüzyılın sonlarına ait diğer bir tahrir defterinden buranın yine sekiz hisse olarak kaydedildiği; 354 evli, otuz dokuz bekâr, yirmi yedi kadar da yaşlı, imam, hatip, zâviyedar vb. vergi muafı zümrelerden oluştuğu, buna ilâve olarak elli iki hristiyanın bulunduğu tesbit edilmektedir. Her iki defterde bulunan bu rakamlardan hareketle XV. yüzyılın ikinci yarısı için Isparta'nın ortalama olarak 2000-3000 dolayında bir nüfusa sahip kasaba hüviyetinde bulunduğu söylenebilir.

XVI. yüzyılın başlarından itibaren defterlerde Isparta ile ilgili kayıtlarda önemli bir değişiklik olduğu dikkati çekmektedir. Bu da şehrin artık mahalle taksimatının verilmesinden kaynaklanmaktadır. Söz konusu değişikliğin Isparta'daki fizikî gelişmeyle nasıl bir ilgisi olduğu tesbit edilememekle birlikte bir önceki tahrirlerden

1522'ye kadar geçen yirmi-yirmi beş yıllık bir süre zarfında bu mahallelerin ortaya çıktığı da söylenemez. Bu durum muhtemelen değişen tahrir anlayışının bir yansımasıdır. 1522 tarihli deftere göre mahalle sayısı on yedi olup bunlarda toplam 437 hâne (613 nefer) bulunuyordu. Bu rakamlar yaklaşık 3000 dolayında bir nüfusa işaret etmektedir. Dolayısıyla XVI. yüzyılın yirmili yıllarına doğru Isparta'nın nüfus ve buna bağlı olarak fizikî yönden esaslı bir gelişme içinde bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bunda, Şahkulu isyanının ve bunun getirdiği belirsizlik ortamının rolü olup olmadığı kesin olarak bilinmemektedir. 1522 tarihli tahrirde göre Isparta'nın en kalabalık mahalleleri Çeribaşı (46 hâne), Dere (39 hâne), Cami (35 hâne), Mescid-i Karaağaç (36 hâne), Mescid-i Hocaoglu (25 hâne), Yenice (25 hâne), İğneci (25 hâne), Doğancı (24 hâne), İskender (22 hâne), Debbaglar (21 hâne), Mescid-i Şüyûga Bey (21 hâne), Hisar Efendi (19 hâne) idi. Hristiyanların sayısı elli beş hâne olup bunlar toplu olarak bir mahallede oturmaktaydılar. Diğer bir ilgi çekici özellik Farsaklar adlı bir mahallenin varlığıdır. Teke-ili bölgesinin bu iyi bilinen Türkmen boyunun şehirde bir mahallenin adı olarak görülmesi, hem eski iskânın izlerini, hem de sivil müslüman halkın terkiibini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Mahalleler arasında Cami (Ulucami / Kutlu Bey) adını taşıyanının yanı sıra altı kadar mescid adıyla kayıtlı olanlar vardır.

1567'ye doğru Isparta'nın fizikî bakımından olduğu gibi nüfusça da büyüdüğü tesbit edilebilmektedir. Bir önceki tahrirde mevcut on yedi mahallere yedi mahalle daha eklenmiş ve böylece bu son tarihte mahalle sayısı yirmi dörde yükselmiştir. 1522'den sonra ortaya çıkan mahalleler İlisucu, Hacı Elfi, Evren, Yayla, Lelebici (Kegeci), Mescid-i Hacı İvaz, Mescid-i Tavasoglu olup bunların içinde Hacı Elfi ve Lelebici nüfusça kalabalık olanlarıdır. Eski mahalleler arasında ise Hisar Efendi, Çeribaşı, Cami, Doğancı ve Yenice nüfus bakımından ön plana çıkmıştır. Özellikle Hisar Efendi ve Cami mahallelerindeki artış sivil iskânın şehir merkezinde toplanmış olduğunu ortaya koyar. Öte yandan yeni iskân mahallerinin dış çevrede bulunduğu söylenebilir. Bunda nisbî de olsa genel nüfus artışının rolü vardır. Nitekim 1522'de 613 olan erkek nüfus (nefer) sayısı bu son tahrirde 904'e (468 hâne) ulaşmıştır (yaklaşık 3500 kişi). Bu nüfus içinde hristiyan topluluğun hâne

sayısı elli beşten kırka düşmüşken erkek nüfus toplamı altmış beşten altmış dokuzaya yükselmiştir. Bu ilginç gelişme bekâr sayısının artışıyla ilgilidir.

XVI. yüzyıl tahrir defterlerine göre Isparta'da boyahâne, bozahâne, başhâne gibi hemen her Osmanlı şehrinde mevcut bazı işletmeler vardı. Pazar vergileriyle birlikte bütün bu işletmelerden alınan vergi yekün 42.038 akçe olarak tahmin edilmişti. Bu vergi hacmi, Isparta'nın ticaret ve zenaat dallarıyla ilgili üretim kapasitesinin düşük olduğu izlenimini vermektedir. Fakat bu rakamların gerçek bir üretimi yansıttığı söylenememekle birlikte genel olarak zirai yapısı ağır basan bir ekonomik yapının hâkim olduğu düşünülebilir. Pazarda hububatın satılması halinde muhtesibe ölçüyle ilgili vergilerin ödendiği ve bunun şehre 5 km. uzaklıkta bir krater gölü olan Gölcük'teki dalyanla birlikte 3900 akçe kadar olduğu görülmektedir. Bu asırda vakfı olan ve deftere kayıtlı bulunan eserler Isparta Camii (Kutlu Bey Camii), Hisar Efendi Mescidi, Hüsâmeddin Zâviyesi, Şeyh Receb Zâviyesi, Sâdeddin b. Süleyman Bey Medresesi, Velled-i Evren Mescidi, Hızır Abdal Zâviyesi, Doğanç Mescidi, Sülü Bey Mescidi, Abdurrahman Çelebi Mescidi, Debbağ Mahallesi Mescidi, Yayla Mescidi ve Firdevs Bey Camii idi.

XVII ve XVIII. yüzyıllarda büyümesini sürdüren şehir hakkında Evliya Çelebi hemen hemen hiç bilgi vermez. Buranın sadece iyi ve güzel bir şehir olduğunu söyleyerek XVI. yüzyıl sonlarına ait Âşık Mehmed'in *Menâzirü'l-avâlim* adlı eserindeki bilgileri tekrar eder (*Seyahatnâme*, IX, 283-284); Firdevs Bey Camii'nin Mimar Sinan yapısı olduğunu yazar. *Cihannümâ*'da ise kalesi bulunmayan, "meyvedar" büyük bir şehir olduğu, "boğası" denilen pamuklu bezinin çok meşhur olup pek çok boyahânenin mevcut bulunduğu kayıtlıdır (s. 639). Şehir hakkında yetersiz bilgiler buraya gelen yabancı seyyahların eserlerinde de görülür. XVIII. yüzyılın başlarında Isparta'da yirmi gün kalan Paul Lucas buranın ovaya kurulmuş güzel bir şehir olduğunu, fakat önemli bir özelliğinin bulunmadığını, etrafının dağ silsileleriyle çevrili olup bunlar üzerinde iki kâlenin yer aldığını belirtir. Bunlardan birinin Hisar dağı tepesinde bulunduğu salnâmelerdeki bilgilerden anlaşılmaktadır.

Bu dönemlerde ince pamuklu dokumaların şehrin ticarî hayatında önemli bir yeri olduğu belirtilir. İmal edilen bezler İstanbul başta olmak üzere Tuna iskelele-

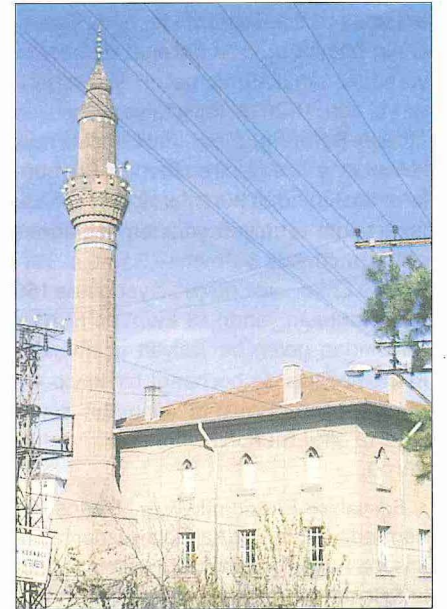
rine, Lehistan'a, Erdel'e ve Macaristan'a kadar yayılıyordu. Daha XVI. yüzyılda sadece Isparta'da damgalanmış boğasılardan alınan yıllık vergi 3000 akçeydi ve bu miktar zamanla artış göstermişti. Öte yandan buradaki boyahânenin varlığı söz konusu üretimle ilgili olmalıdır. Ayrıca dericilikle ilgili yan dallar bir diğer faal üretim alanını oluşturmaktaydı. Yine XVII. yüzyılda burada güçlü bir esnaf teşkilâtının varlığından söz edilir. Böylece Isparta bölgedeki Eğridir, Uluborlu, Burdur'a nisbetle XVI. yüzyıldan itibaren iktisadî faaliyetleri ve ticarî kapasitesiyle giderek ön plana çıkmıştır.

XIX. yüzyılın yirmili yıllarında Isparta'da yirmi dokuz mahalle vardı. Bunların önemli bir kısmı eski adlarını korumaktaydı. Bu sıralarda Temel, Çavuş, Kemer, Emre, Bilâzâde, Hacı Elfi, Câmi-i Atîk, Çelebiler, Hocazâde, Fazlullah, Yenice, Keçeci, Debbâğhâne, Sülü Bey, Hisar Efendi, Doğanç, Dere mahalleleri nüfusça kalabalık olanlarını teşkil ediyordu. Zimmiyân mahallesinde Rumlar, Ermeniyân veya Acemler mahallesinde Ermeniler oturmaktaydı. Bunlar ayrıca Temel, Kemer, Emre ve Çavuş gibi mahallelere de yayılmıştı. 1260-1261 (1844-1845) yıllarına ait bir temettuat sayımı sırasında Isparta'da müslüman nüfusun oturduğu mahalle sayısı yirmi üç olarak tesbit edilmişti. Bunlar arasında Çelebiler, Yaylazâde, Hocazâde, Câmi-i Atîk, Keçeci, Yenice, Hacı İvaz mahalleleriyle Karaağaç'ın hâne sayısı 100'ün üzerindeydi. Ancak bu defterde hristiyan mahalleler yer almamıştır (BA, *Temettuat Defterleri*, nr. 10119, s. 1-385). XIX. yüzyıla ait şehirle ilgili gelişmeleri çok ayrıntılı biçimde tesbit eden Bôcüzâde Süleyman Sâmî, gayri müslim nüfusun şehre gelişinin XVII. yüzyıldan itibaren hızlandığını, bunların adlarındaki nisbelerin de delâlet ettiği üzere İzmir, Sivas, Adalar, Mısır gibi yerlere mensup olduklarını yazar. Ermeniler ise XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren İran'dan kaçarak gelmişler ve buraya yerleşip Acemler mahallesini kurmuşlardır. Bu mahalle otuz hânedan ibaret bir yerleşim yeri iken zamanla genişleyip 1908'de doksan sekiz hâneye ulaşmıştır (*Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, I, 29-31).

XIX. yüzyılda Isparta'ya gelen seyyahlar burayı ovada güzel bir şehir olarak tasvir ederler. Charles Texier, Hamîd paşalığının en büyük ve güzel şehri olduğunu, ticaretiyle ön plana çıktığını, fakat eski eser bulunmadığını, İstanbul camileri-ne benzer büyük bir camiyle otuz kadar

mahalle mescidinin var olduğunu, Isparta Rumları'nın Türkçe'den başka bir dil bilmediklerini yazar (*Küçük Asya*, III, 262). Burası seyyahların tahminlerine göre XIX. yüzyılın ikinci yarısında 30.000 dolayında nüfusa sahipti. 1830'da 12.600 dolayında olan nüfusu Sarre 18-20.000 dolayında gösterip 4000'e yakın ev (800'ü Rum, 120'si Ermeni) olduğunu belirtir. A. Rif'at, 12.000 nüfustan söz ederken *Kâmûsü'l-â'lâm*'da 17.000 (4500'ü gayri müslim), Cuinet'de 20.000 (7000 gayri müslim) rakamlarına rastlanır. 1300 (1883) tarihli *Konya Vilâyeti Salnâmesi*'nde merkez kasabanın 8559 erkek nüfusu bulunduğu, bunun 2087'sinin Rum, 235'inin Ermeni olduğu, toplam hâne sayısının ise 3320'ye ulaştığı kayıtlıdır (s. 221); dolayısıyla toplam nüfusun 17-18.000 civarında olduğu anlaşılmaktadır. 1921 Mayıs'ında gönderilen emir gereği on altı yaşından yukarı, altmış beş yaşından aşağı olup askerlik hizmeti görebilecek kudrette bulunan Rumlar'ın tamamı Konya'ya tehcir edildi. Bôcüzâde, bu sürgün sırasında Rumlar'ın sattıkları eşyaların yüksek fiyatlarla müslümanlar tarafından alındığını, müslümanlarla bunların arasındaki dostluğun sürdüğünü, hatta gitmeyen veya kaçanları evlerinde sakladıklarını belirtir (*Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, I, 379).

Halil Hamîd Paşa Camii (İplikçi Camii) – Isparta

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Isparta'da ekonomik gelişmeler hakkında yine Böcüzâde'nin eserinde geniş bilgi bulunmaktadır. Ona göre kuvvetli bir esnaf grubunun bulunduğu şehirde kendisine yeten, hatta mâmulleri dışarı gönderilen bir üretim varken yüzyılın son çeyreğine doğru ucuz Avrupa mallarının şehir pazarlarını istilâ etmesiyle söz konusu faaliyet durmuş, esnaf teşkilâtı bir daha toparlanamamıştır. Ancak 1890'dan itibaren gül işleme sanayii kurulmuş ve giderek şehir iktisadiyatında önemli bir yere sahip olmuştur (a.g.e., I, 35). Genellikle birbirini tekrarlayan bilgiler veren salnâmelerden 1300 ve 1302 (1883 ve 1885) tarihli olanlarında başlıca mâmuller bez, astar, havlu, alaca, çizme, kundura, sahtiyan olarak gösterilir. Verilen istatistikî bilgilerde de bu sahalarla, yani dokumacılık ve dericilikle ilgili iş yerlerinin sayısının fazla olduğu görülür. Meselâ 101 manifaturacı, 108 çulha ve dokumacı dükkânı yanında 200 keşşger (ayakkabıcı), yirmi kavaf, otuz kundura, on dört mutaf dükkânının bulunduğu belirtilir. Bunun dışında yirmi beş bakkal, on bir ekmekçi, on iki helvacı, altı aşçı, on kasap, yirmi kalaycı, yirmi bir demirci, dokuz çilingir, beş çakmakçı, üç bakırcı, yedi kuyumcu, on iki nalbant, on dört semerci, altı berber dükkânı ile altı kiremithâne, altmış dükkân ve mağazayı içine alan bir bedesten, on sekiz değirmen, on üç kahvehane vardı (*Konya Vilâyeti Salnâmesi*, 1302 senesi, s. 128-131). Bu iş yerlerinin mahiyetine bakıldı-

ğında Isparta'nın iktisadî kapasitesinde darlaşma tesbit edilebilir. Muhtemelen gülcülük ve halıcılığın XX. yüzyıl başlarından itibaren şehir ekonomisinde etkili bir rol oynamasıyla bu darlık aşılmıştır. Halıcılığın gelişmesinde İzmir halı ihracat şirketlerinin önemli payı olmuş ve halı tezgâhlarının sayısı artmıştır.

Salnâmelerdeki bilgilere göre XIX. yüzyılın son çeyreğinde Isparta'da yedisi minareli yedisi minaresiz on dört cami, altmış dört mescid, etrafı kâgir duvarla çevrili şehir dışında bir namazgâh, sekiz medrese, 377 ciltlik bir kütüphane, sekizi Rumlar'a, biri Ermeniler'e ait dokuz kilise, bir rüşdiye (1860), otuz yedi sıbyan mektebi (bunlardan altısı Rumlar'a, biri Ermeniler'e aitti), altı hamam, yedi han bulunuyordu (a.g.e., 1300 senesi, s. 116-118; aynı bilgiler *Kâmûsü'l-a'lâm*'da da tekrarlanmıştır, bk. II, 857-858). Ayrıca şehirde resmî bina olarak bir hükümet konağı (yenilenmesi 1880) ve telgrafhâne binasıyla askerî kışla ve 1833'te karantinahâne olarak yapılan ve daha sonra askerî depo olan bina vardı.

1908'de Isparta'daki tarihî âbideler ve mekteplerle ilgili en geniş bilgi Böcüzâde'nin eserinde bulunmaktadır. Böcüzâde şehirde on beş cami ve kırk dört mescid sayar. Camilerden en önemlileri Ulucami'dir (Kutlu Bey Camii). Buraya ait 1429 tarihli bir vakfiye ile cami minaresi temelinde karışık şekilde yazılmış 478 (1085) tarihi Böcüzâde tarafından tesbit edilmiştir (*Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, I, 74). Ancak bu sonuncu tarihin yanlış okunmuş olma ihtimali yüksektir. 1914'teki depremde yıkılan cami yeniden yaptırılarak bugüne ulaşmıştır. Hacı Abdi Efendi (İplik Pazarı) Camii çarşı civarında bulunmakta olup XVI. yüzyıl yapısıdır. Bunun 970'te (1563) inşa edildiği yazılıdır. Halil Hamîd Paşa'nın sadrazamlığı sırasında şehirden giriştiği imar hareketleri bu cami etrafında teşekkül etmiştir. Buranın doğu ve batı yanlarına birer kanat ekletmiş, doğu tarafına bir minare ve kütüphane ile avlusuna şadırvan, iki katlı son cemaat yeri ve bir muvakkithâne, cami avlusu kapısının üstüne bir çirak okulu yaptırmış (1197/1783), burası Halil Hamîd Paşa Camii adıyla da anılmıştır. Hamîd sancak beyi olan İskender Paşa oğlu Firdevs Bey adına yapılan cami vakfiyesi Rebîülevvel 973 (Ekim 1565) tarihini taşır ve bunun Mimar Sinan yapısı olduğu belirtilir. Diğer mâbedler arasında, çinilerle süslü olduğu için Çinili Cami de denen Abdi Paşa (Peygamber) Camii

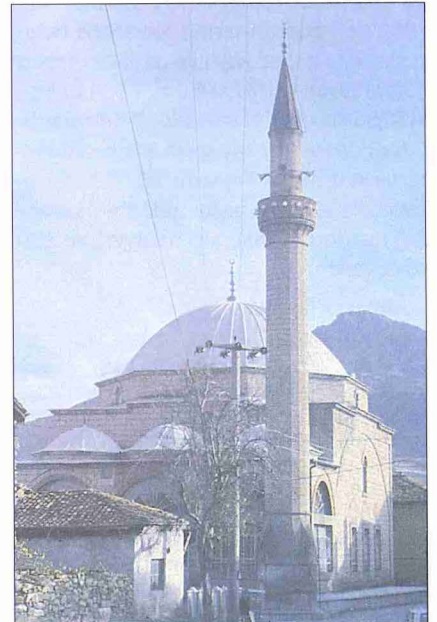
(1196-1197/1782-1783), çarşı içinde Derviş Paşa (Ferâhiye) Camii (1231/1816), Keçeciler mahallesinde Hızır Bey Camii (XIV. yüzyıl), Yaylazâde mahallesinde Karabelâ Mescidi'nin genişletilmesiyle yapılan Meydan Camii (1315/1898) sayılabilir. Böcüzâde, bunların dışındakilerin küçük mescidler olduğunu belirterek bazılarının adlarını verir (Tabakhâne, Kincizâde, Hisar Efendi, Alâeddin Efendi, Yenice ve Dere camileri). Ayrıca Rumlar'a ait on kiliseden en eskisinin Temel mahallesindeki Aya Nikola olduğunu, 1061'de (1651) eski temelleri üzerinde yeniden yaptırıldığını; Çavuş mahallesinde Hızır İlyas (Aya Yorgi), III. Selim zamanında tahirine izin verilen (1794) Emre ve Kemer mahalleleri kiliseleri (her ikisi de Meryem Ana adını taşır), Temel mahallesinde 1220'de (1805) yeniden yaptırılan Azılıoğlu (Cebrâil / Mikâil) kilisesinin bulunduğunu yazar (a.g.e., I, 83-84). Başlıca medreseler Sâdiye, Şâkirzâde, Harâbîzâde, Hasan Efendi, Müftî Efendi, Mehdioglu adlarını taşır. Ayrıca bir mevlevîhâne, beş tekke, dokuz han, altı hamamın adlarını verir. Mevlevîhânenin bulunduğu yerde 300 yılına ait bir kilise kitâbesinin varlığından da söz edilir.

İdarî Yapı. Osmanlı yönetimi altında Isparta ve yöresi eski beyliğin adını taşıyan bir idarî bölge haline getirilmişti. Hamîdîli veya Hamîd sancağı denilen bu idarî

Peygamber Camii – Isparta

Hızır Bey Camii – Isparta

birim Anadolu eyaletine bağlı olup 1522'de Karaağaç-ı Gölhisar, Yavice, Irle, Burdur, Uluborlu, Keçiborlu, Gönen, Isparta, Eğridir, Afşar, Ağlasun, Yalvaç, Karaağaç-ı Yalvaç adlı kazalardan ve Anamas, Yıva (Bavlu), Kartas, Ağros nahiyelerinden oluşuyordu. 1568'de Yavice, Siroz ve Kemer, Irle, Karaağaç-ı Yalvaç birer nahiye olarak zikredilmişti. Sancakta kasaba veya şehir hüviyeti taşıyan on iki yerleşme yeri olup bunlar başta Isparta olmak üzere Eğridir, Uluborlu, Burdur, Gönen, Keçiborlu, Barla, Yalvaç, Karaağaç-ı Yalvaç, Afşar, Gölhisar, Ağlasun'dan ibaretti. XVI. yüzyılda toplam köy sayısı 500 civarındaydı ve nüfus 1522'den 1568'e kadar ortalama % 50 nisbetinde bir artış göstermiş, 13.000 hâneden 24.000 hâneye yükselmiştir. XVII ve XVIII. yüzyıllara ait veriler düzenli olmamakla birlikte sancağın durumunu koruduğu söylenebilir. Asıl önemli değişiklikler XIX. yüzyıldaki idarî düzenlemeler sırasında gerçekleşti. 1846'da Karaman / Konya vilâyetine bağlanan Isparta 1867'de bu vilâyetin bir sancak merkeziydi. 1857'de Karaman eyaletine bağlı Hamîd sancağı, Isparta ve nâhiye-i Pavlu, Ağlasun ve nâhiye-i İncipazarı, Eğridir, Barla, Yalvaç, Karaağaç-ı Yalvaç, Hoyran, Uluborlu, Keçiborlu, Afşar, Agras, Gönen'den oluşuyordu. 1877'de ise sancak (Isparta), Eğridir, Uluborlu, Karaağaç ve Yalvaç kazalarına ayrılmıştı. Bu durumunu uzun süre koruyan sancağın merkez kazası Senirkent ve Keçiborlu nahiyelerine sahipti. 1831'de Hamîd sancağı 39.311 erkek nüfustan ibaretti. 1869'da sancakta toplam 240 köy, tahminen 50.000 dolayında nüfus varken bu rakamla 1877'de 280 köy, 64.000 nüfus şeklinde idi. 1882'de Isparta merkez kazası iki nahiyesi, yirmi dokuz köyü ile birlikte toplam 3320 hânede 2087'si Rum, 235'i Ermeni 8559 erkek nüfusa mâlikti. *Kâmûsü'l-a'lâm*'da ise köy sayısı elli iki olarak gösterilirken nüfus toplamı 45.000 olarak belirtilir. 1908 yılı başlarında Hamîd sancağının dört kazası, altı nahiyesi ve 209 köyü vardı.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, KK, Ahkâm, nr. 71, s. 42; BA, TD, nr. 30, 121, 438, s. 285-331 (tıpkıbasım: 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri, 937/1530, I, Ankara 1993); nr. 994, BA, Temettuat Defterleri, nr. 10119, s. 1-385; TK, TD, nr. 51; İbn Bibî, *el-Evâmîrü'l-'alâ'iyye*, s. 76; a.mlf., *Tevârîh-i Âli Selcûk* (nşr. M. Th. Houtsma), Leiden 1902, III, 62; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, I, 315; Aşıkpaşazâde, *Târih*, s. 59; a.e. (Atsız), s. 131; Neşri, *Cihannümâ* (Unat), I, 209, 225, 241; *Tevârîh-i Âli Osmân* (nşr. F. Giese, haz. Nihat Azamat), İstanbul 1992, s. 26; Hadîdî, *Tevârîh-i*

Âli Osmân (haz. Necdet Öztürk), İstanbul 1991, s. 98; Hoca Sâdeddin, *Tâcû't-tevârih*, I, 98; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 639; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, 283-284; P. Lucas, *Voyage du Sieur Paul Lucas*, Paris 1719, I, 252-253; Texier, *Küçük Asya*, III, 262; F. V. J. Arundell, *Discoveries in Asia Minor*, London 1834, I, 348-355; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor*, London 1842, I, 483; Cuinet, I, 846-852; F. Sarre, *Reisen in Kleinasien*, Berlin 1896, s. 167-168; Bôcüzade Süleyman Sâmî, *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi* (s. nşr. Suat Seren), I-II, İstanbul 1983; W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (trc. Mihri Pektaş), İstanbul 1960, s. 432-453; *Konya Vilâyeti Salnâmesi*, 1300 senesi, 16. defa, s. 116-118, 221; a.e., 1302 senesi, 18. defa, s. 128-131; Süleyman Şükrü, *Seyahat-i Kübrâ*, Petersburg 1907, s. 55-58; İsmail Hakkı [Uzunçarşılı], *Kitâbeler II*, İstanbul 1347/1929, s. 217-220, 224, 246-247; Nuri Katircioğlu, *Bütün Isparta*, Ankara 1958; B. Flemming, *Landchaftsgeschichte von Pamphylien, pisidien und Lykien im spätmittelalter*, Wiesbaden 1964, s. 2, 8; a.mlf., "Isparta", *EP* (İng.), IV, 210-211; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1984, s. 265-267; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara 1988, s. 137, 181, 238; Zeki Ankan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, İzmir 1988, tür.yer.; a.mlf., "XVI. Yüzyılda Isparta", *BTDD*, I/5 (1968), s. 74-79; Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihî Adlar*, İstanbul 1993, s. 155, 751-753; Nuri Köstüklü, *1820-1836 Yıllarında Hamid Sancağı ve Türkiye*, Konya 1993; *Isparta Yıllığı*, *Cumhuriyetimizin 60. Yılında*, Ankara, ts.; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Isparta'da Selçukîler Devrine Âit Bir Çeşme Kitabesi", *Ün*, I/2, Isparta 1934, s. 29-36; a.mlf., "Onuncu Asırda Hamidîlî'nde Arazi, Hasılat, Nüfus ve Aşiretlerin Vaziyetleriyle Vergi Sistemleri", a.e., VII/73-74 (1940), s. 1009-1014; a.mlf., "Isparta Kelimesinin Eski İmlamızda Yazılış Şekilleri", a.e., VII/84-86 (1941), s. 1170-1171; a.mlf., "Isparta Vesikaları", a.e., VIII/87-90 (1941), s. 1245-1253; Tahir Erdem, "Isparta'da Sülü Bey Mahallesinde Yılkıran Çeşmesi Kitabesi", a.e., I/5 (1934), s. 75-78; Neşet Köseoğlu, "Kutlubey Camisi ve Vakfiyesi", a.e., III/25 (1936), s. 354-355; a.mlf., "Isparta Kitâbeleri", a.e., III/28-29 (1936), s. 386-388, 401-405; Fehmi Aksu, "Isparta'nın Ekonomik Hayatı ile İlgili Tarihî Vesikalar", a.e., IV/39 (1937), s. 510; a.mlf., "Sicillere Göre Isparta'da Kaçgunluk Devri", a.e., IV/47 (1938), s. 667-669; a.mlf., "Isparta'nın Mahalle Adları Üzerinde Bir Araştırma", a.e., XI/123-124 (1944), s. 1715-1718; E. Honigman, "L'origine des noms de Balikesir de Burdur et d'Eğridir", *Byzantion*, XIV, Bruxelles 1939, s. 655; Naci Kum, "Isparta'da Çulhacılık Hakkında Bir Vesika", *Ün*, X/116-117 (1943), s. 1605; Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?", *TD*, VI/9 (1954), s. 67; *Kâmûsü'l-a'lâm*, II, 857-858; Besim Darkot, "Isparta", *İA*, V/2, s. 681-683.

FERİDUN EMECEN

Bugünkü Isparta. Millî Mücadele yıllarını İtalyan saldırısına uğrayarak atlatan Isparta, sönükleşmiş ve nüfusu imparatorluk devrine göre azalmış bir şekilde Cumhuriyet dönemine girdi. Yapılan ilk

sayımda (1927) şehrin nüfusu 15.000'i biraz geçiyordu (15.855) ve bu rakam arada bazan düşüşler de göstererek 1950 sayımına kadar fazla değişmedi (1935'te 18.433, 1940'ta 18.313, 1945'te 17.292, 1950'de 18.363). Cumhuriyet döneminin başlarında Isparta, Akdağ'dan inen Isparta çayının iki yakasında yer alıyor ve rakımı 1040 m. civarındaki düzlükte kurulmuş iş ve ticaret merkeziyle 1080 metre yüksekliğe doğru gittikçe yükselen mahallelerden meydana geliyordu. 1924 yılında kurulan Halı İpliği Fabrikası, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Isparta'nın simgesi haline gelmiş olan halı üretiminin gelişmesini sağladı. O yıllarda halı atölyeleri güneyde derenin iki kenarında toplanmıştı ve en muteber semtler de merkezle bu eski sanayi alanını birbirine bağlayan eksenin etrafında bulunuyordu. Bu durum, 1936 yılında Eğridir-Karakuyu demiryolu hattı üzerindeki Bozanönü İstasyonu'ndan ayrılan 14 kilometrelik bir kolun şehre ulaşmasına kadar devam etti. Bu tarihten sonra merkezi istasyona bağlayan caddenin açılması üzerine yerleşmenin ağırlığı bu caddenin çevresine kaydı. İstasyon caddesinin iki yanındaki Kepeci ve İstiklâl mahalleleri daha çok rağbet görmeye ve şehir daha alçak kesimlere doğru büyümeye başladı. Demiryolu ve istasyon uzun yıllar iskânın kuzey ve kuzeydoğuya doğru genişlemesine engel olduysa da sonraki yıllarda büyüme bu yönle de sıçradı ve istasyonun kuzeyinde Sanayi mahallesi, doğu ve kuzeydoğusunda da Davraz mahallesi teşekkül etti.

Isparta'nın gelişimi, düzenli karayollarının canlandığı ticaret sayesinde 1950'li yıllardan sonra daha belirgin bir hal aldı. Buna ek olarak gülyağcılığın kooperatifleşmesi (1948) ve halıcılıktaki ilerlemeler sermayenin hızla örgütlenmesini sağladı. Ticaret ve sanayi alanındaki bu hareketlilik göç akınlarını da kamçıladi ve böylece Isparta çevrede oturanlar için bir çekim merkezi haline geldi; 1950 sayımında nüfus 20.000'e (18.363), 1955 sayımında da 25.000'e yaklaştı (24.567). Bu gelişmeler sonucunda şehir kuzeye doğru modern binalarla yayılırken doğudaki Karaağaç ve güneydoğudaki Gülcü mahallelerinde ilk gecekondulaşma başladı; daha sonraki yıllarda Bağlar, Bahçelievler, Sanayi ve Yedişehitler mahallelerindeki gecekondu da bunlara eklendi. 1960 sayımında nüfus 35.000'i aştı (35.981) ve aynı yıl İmar ve İskân Bakanlığı tarafından bir imar planı yaptırıldı; bu plan şehrin 290 hektara yayılmasını ve nüfusunun da